

MODELE ALE VECHIULUI TESTAMENT ÎN LEGITIMAREA PUTERII RUSE

Iulia NIȚESCU

Within the Christian empire mentality of the Middle Ages, The Bible was often used as a source of inspiration for describing political realities. This case study aims to analyze the degree to which the Old Testament kingship model influenced the image of the Russian medieval sovereign. By comparing important written sources of this period, we intend to explain why the models of rulership already well known to the Russians, the Byzantine emperor, and the Mongol Khan, could no longer function as a legitimization tool, since the new state was striving to create its own independent image. The analysis starts with The Primary Chronicle and reaches the centralization of the Russian state in the time of Ivan the Terrible and it can provide an important insight into the Russian understanding of sacred kingship and the later prophetic developments of the "Third Rome" ideology.

Keywords: Kievan Rus', sacred kingship, Ivan the Terrible, chronicle, Old Testament

Introducere

Modelul de conducere politică pentru evul mediu european are ca punct central ideea imperiului creștin. Înțelegerea lumii într-un sistem de tipul „microcosmos” – lumea umană, și „macrocosmos” – lumea divină, face din sistemul monarhic oferit de teologia politică a perioadei o oglindire a ierarhiilor cerești, astfel încât un singur conducător poate avea rolul suprem, de locțiitor al lui Hristos. În gândirea politică din spațiul ortodox, acest locțiitor nu poate fi decât împăratul bizantin, cel care întruchipează atât moștenirea romană, cât și dreptul divin al conducerii creștine, unic suveran al lumii creștine, cel care poate numi regi, care răspund autorității lui. Pentru creștinul obișnuit, modelul suprem de comportament este întruchipată de Hristos, fiul lui Dumnezeu și „noul Adam”. În acest context, ar fi de așteptat ca modelul de conducere politică și de legitimare ideologică a acestei puteri să provină, în cea mai mare parte, din cărțile *Noului Testament* și, pentru teritoriile ortodoxe din afara Imperiului bizantin, din modelul împăratului. Cu toate acestea, referirile la *Vechiul Testament* sunt adesea întâlnite cu referire la conducătorii kieveeni și apoi moscoviți, aceștia fiind comparați cu vechii regi iudei.

Prezentul studiu pornește de la analiza lui David B. Rowland asupra auto-identificării cnezatului Moscovei ca „noul Israel”¹; ne propunem să prezentăm felul în care regalitatea *Vechiului Testament* devine un model pentru suveranul rus

¹ Daniel B. Rowland, *Moscow – The Third Rome or the New Israel?*, „Russian Review”, vol. 55, 4/1996. Rowland își propune să analizeze măsura în care imaginea cnezatului Moscovei în sursele epocii se poate raporta la ideea de „a treia Romă” sau de „noul Israel”, pornind de la faptul că cele două tipuri de identificare sunt complementare în imaginarul epocii, dar exotismul pe care ideea de „a treia Romă” îl are pentru cercetători a dus la o diminuare a imaginii de „noul Israel”, care ar fi pus imaginarul moscovit în legătură cu cel al Europei Occidentale.

medieval și modul în care legitimarea doctrinelor și nevoilor politice și militare se produce prin apel la texte veterotestamentare. Pentru a determina originile acestui tip de legitimare, am extins studiul și asupra Rusiei Kievene, pentru a putea identifica și compara modalitatea de utilizate a comparațiilor veterotestamentare, dar și specificul imaginii suveranului.

Principalele surse folosite sunt texte redactate în perioadele analizate: *Cronica lui Nestor*, prefața calendarului pascal din 1492 a mitropolitului Zosima, *Epistola* lui Vassian al Rostovului, cronici sau reprezentări artistice ale momentelor biblice, precum ritualul „cuptorului încins”. Prin identificarea referințelor biblice din surse, vom analiza modul în care regalitatea veterotestamentară este percepută în textele Rusiei Kievene și în perioada centralizării în jurul cnezatului moscovit, pentru a identifica schimbările de mentalitate produse de-a lungul timpului. Principala întrebare la care își propune să răspundă acest studiu este de ce modelul suveranității biblice a avut câștig de cauză în modalitatea de auto-percepere a statului rus, în defavoarea tiparelor puterii deja cunoscute din vecinătate, precum Imperiul bizantin sau cel mongol.

Rusia kieveană

Primul element pe care trebuie să îl avem în vedere este faptul că cel mai adesea autorii textelor din perioada medievală erau din cadrul Bisericii (călugări, scribi ai mănăstirilor) și mai rar oameni de la curtea cneazului, din cancelaria sa. Astfel, referirile la textul biblic sunt justificate prin utilizarea unui material binecunoscut tuturor celor care ar fi citit cele scrise, dar și pe care autorul îl stăpânea foarte bine. Trebuie menționat și faptul că referințele biblice nu sunt unice, în aceeași măsură sunt utilizate și momente cunoscute din istoria universală, legate sau nu de relatările biblice: regi ai Babilonului, Alexandru Macedon, Constantin cel Mare sau împăratul roman Augustus apar în diverse texte alături de Saul, David sau Solomon.

O primă necesitate de utilizare a *Vechiului Testament* apare chiar din începutul textelor. Din nevoia de a înscrie în istoria universală istoria¹ ce tocmai urma să fie pusă pe hârtie, la fel ca numerotarea anilor, textul începe de la facerea lumii, cu o scurta relatare a celor întâmplăte de la Adam, urmărind povestirile

¹ Gândirea medievală nu face o diferențiere netă între istoria sacralizată și istoria mundană, ci timpul este văzut ca un moment al eternității. (Jacques LeGoff, *La civilization de l'Occident médiéval*, Paris, Flammarion, 2008, p. 140).

biblice și momente ale istoriei universale până la momentul ce urma să fie relatat în textul propriu zis¹.

Utilizarea modelelor *Vechiului Testament* sunt impuse, inițial, de realitățile aduse de creștinare. *Cronica lui Nestor*² abundă în referiri la textele biblice, atât din *Vechiul Testament*, cât și din *Noul Testament*, folosite ca elemente de comparație sau pentru a explica în cheie bisericească evenimentele descrise.

Trecând de la întemeierea statului kievean de către „păgânii” varegi spre conducătorii care au acceptat creștinismul, Nestor plasează conducătorii creștini într-un context biblic, spre a le evidenția trăsăturile și tipul de comportament creștin. O primă astfel de comparație apare în cazul Olgăi, la botezului acesteia. Acest moment este de mare importanță în cadrul cronicii, deoarece Olga devine primul conducător rus care trece la ortodoxie, iar cronicarul accentuează calitățile ei și semnificația momentului prin compararea Olgăi care merge la patriarhul Constantinopolului pentru a aprofunda noua credință cu regina Etiopiei care merge la Solomon: „Și s-a întâmplat precum în vremea lui Solomon: regina Etiopiei a venit la Solomon, năzuind să asculte înțelepciunea lui Solomon și a văzut marea înțelepciune și minuni. La fel și fericita Olga a căutat adevărata înțelepciune dumnezeiască, dar aceea (regina Etiopiei) – (înțelepciunea) omenească, iar aceasta – divină”³.

În cazul lui Vladimir cel Mare, paralelele biblice au o mult mai mare însemnătate, datorită rolului deosebit pe care el îl are în cronică și pentru începuturile creștinismului în Rusia. Pentru a putea evidenția binefacerile creștinării pentru statul kievean și a demoniza păgânismul, cronicarul face un portret foarte bine detaliat al lui Vladimir înainte și după creștinare. Vladimir păgânul devine antagonistul lui Vladimir creștinul, plin de păcate și crud, tocmai pentru a scoate în evidență schimbarea totală de după botez, când Vladimir devine un adevărat model creștin. Interesant este faptul că, pentru Vladimir păgânul, cronicarul îl găsește ca termen de comparație pe Solomon, cei doi împărtășind același păcat, pasiunea pentru femei: „El era la fel de iubitor de femei ca și Solomon, căci se spunea că Solomon a avut 700 de soții și 300 de concubine”⁴. Astfel, cronicarul anunță chemarea lui Vladimir spre creștinism, dar evită o comparație cu

¹ Un astfel de început poate fi găsit în *Cronica lui Nestor* sau *Povestirea prinților de Vladimir*.

² Pentru referirile la *Cronica lui Nestor* am folosit Nestor, *Повесть временных лет*, trad. D.S. Lihaciou, Sankt-Petersburg, Nauka, 1996.

³ „Произошло это, как при Соломоне: пришла царица эфиопская к Соломону, стремясь услышать премудрость Соломона, и увидела великую мудрость и чудеса: так же и эта блаженная Ольга искала настоящей божественной мудрости, но та (царица эфиопская) - человеческой, а эта - Божьей” (Nestor, *op. cit.*, p. 166. Traducerile în limba română ne aparțin).

⁴ „Был он такой же женолюбец, как и Соломон, ибо говорят, что у Соломона было 700 жен и 300 наложниц” (*Ibidem*, p. 174).

un alt conducător păgân, spre exemplu, ci îl folosește pe unul dintre cei mai importanți regi iudei, chiar dacă doar pentru a numi păcate ale celor doi.

În cazul lui Vladimir, cronicarul utilizează și o comparație cu împăratul bizantin Constantin, cu rolul de a-l proiecta pe Vladimir printre conducătorii creștini care au inițiat schimbări majore pentru popoarele conduse: „Acesta (Vladimir) este noul Constantin al măreței Rome; cum acela s-a botezat pe sine și a botezat poporul său, la fel a făcut și acesta”¹. Cu toate acestea, paralela nu ar trebui privită prin prisma dezvoltărilor ideologice ulterioare legate de transferul de putere dinspre Imperiul Bizantin către statul rus, ci doar ca o ridicare a lui Vladimir la nivelul conducătorilor creștini cu misiune apostolică.

Textul cronicii mai prezintă și o viziune creștină asupra conducătorului: comportamentul și păcatele poporului reflectă direct asupra conducătorului ales de Dumnezeu. Dacă poporul este drept, la fel va fi și conducătorul, dacă poporul păcătuiește, Dumnezeu va da un conducător nechibzuit, tânăr și mai înclinat spre distracții, decât spre o conducere corectă a țării:

Dacă cumva vreo țară îi este plăcută lui Dumnezeu, atunci Dumnezeu îi pune țar sau cneaz fără prihană, iubitor de dreptate și lege, și oferă conducătorului și judecătorului judecată de judecat. Fiindcă atunci când cneazul este drept în țară, multe păcate îi sunt iertate acelei țări; dacă este crunt și fals, atunci Dumnezeu trimite rele și mai mari acelei țări, deoarece cneazul este capul țării².

Cronicarul își întărește spusele prin apelul la textul biblic, anume la *Cartea lui Isaia*, 3:1-4, unde Dumnezeu îi arată într-o viziune lui Isaia care va fi pedeapsa lui Israel, care se îndepărtase de poruncile divine: „Voi pune băieți căpetenii peste ei și copiii vor domni peste aceia”. Modelul creștin este cel care trebuie să dea norma de comportament și utilizarea textelor biblice conferă autoritate autorului, dar și cneazului care le pune în practică.

Istoria Rusiei Kievene prezentată în cronică este pusă, în primul rând, în contextul imperiului creștin, astfel că sunt menționate și creștinarea slavilor de sud sau schimbările de pe tronul Imperiului Bizantin. Semnificația acestor digresiuni este dată de rolul pe care împăratul creștin (bizantin) îl are în mentalitatea perioadei în care a fost redactat textul. Împăratul bizantin, fie că este vorba de

¹ „То новый Константин великого Рима; как тот крестился сам и людей своих крестил, так и этот поступил так же” (*Ibidem*, p. 195).

² „Если же какая-нибудь страна станет угодной Богу, то ставит ей Бог цесаря или князя праведного, любящего справедливость и закон, и дарует властителя и судью, судящего суд. Ибо если князь справедлив в стране, то много согрешений прощается стране той; если же злы и лживы, то еще большее зло насылает Бог на страну ту, потому что князь - глава земли” (*Ibidem*, p. 199).

Vasile al II-lea sau de Constantin al VII-lea, a fost intermediarul creștinării conducătorilor kieveni și, ulterior, a întregii populații.

Comparațiile cu regalitatea iudaică nu se întâlnesc doar în *Cronica lui Nestor*, ci și în alte texte, precum *Discursul despre lege și har* al mitropolitului Ilarion al Kievului, text anterior *Cronicii*. În elogiul adus cneazului, Vladimir este comparat cu David, iar fiul și urmașul lui Vladimir cu Solomon, cel care întregește ceea ce tatăl său a construit: „ceea ce tu nu ai terminat a terminat el, precum Solomon <acțiunile> lui David.”¹ Pe lângă comparațiile biblice, Vladimir îl mai are ca model pe Constantin cel Mare, prin calitatea lor comună de a aduce credința creștină popoarelor pe care le conduc.

Chiar dacă, cel puțin teoretic, imaginea puterii absolute în lumea creștină este împăratul bizantin, se pare că suveranitatea acestuia nu era mereu acceptată de către conducătorii kieveni. Reprezentări ale cnejilor preluau elemente ale puterii bizantine – monede după model bizantin, portretizări ale cnejilor cu regaliile bizantine sau omiterea numelui împăratului la pomenirea din timpul liturghiei². Nu numai că modelul împăratului bizantin nu pare a fi un ideal de atins pentru conducătorii kieveni, dar, dacă luăm în calcul referirile la momentele în care cnejii kieveni primeau tribut de la bizantini³, putem afirma că atitudinea pe care conducătorii ruși o aveau față de basileu era una de egalitate sau chiar superioritate, în unele cazuri. Astfel, imaginea basileului bizantin nu putea deveni punct de referință absolut pentru legitimarea puterii politice în spațiul kievean.

Cnezatul Moscovei

Modelul regal al *Vechiului Testament* apare în legătură cu mai mulți conducători ai cnezatelor ruse de după cucerirea mongolă, dar este consolidat în concepția politică din cnezatul Moscovei. Fie că e vorba de texte de laudă la adresa cnejilor, fie de un îndemn la luptă sau justificare a acțiunilor întreprinse de aceștia,

¹ „Недоконченное тобою он dokonчил, как Соломон — <предпринятое> Давидом.” Митрополит Иларион, *Слово о законе и благодати*, <http://lib.pushkinskiydom.ru/Default.aspx?tabid=4868>, consultat 7.05.2015.

² Michael Cherniavsky, *Khan or Basileus: An Aspect of Russian Mediaeval Political Theory*, „Journal of the History of Ideas”, vol. 20, 4/1959, p. 461.

³ În *Epistola* arhiepiscopului Vassian al Rostovului sau în *Povestirea cnejilor de Vladimir*, spre exemplu.

sunt adesea folosite comparațiile cu regii iudei și paralelele cu diverse momente din *Vechiul Testament*.

Odată cu scăderea puterii mongole în spațiul rus, nevoia de legitimare a suveranității în cnezatele ruse este din ce în ce mai crescută. Una dintre cele mai la îndemână soluții pare a fi cea a sistemului deja utilizat în exegeza biblică, cel al alegoriilor¹. Modelele de putere politică cunoscute în detaliu în spațiul rus nu mai puteau oferi o perspectivă care să poată consolida noile formațiuni statale. Nevoia de a găsi modele regale ce să nu fie influențate de realitățile istorice ale momentului (diminuarea puterii mongole, căderea Constantinopolului) readuce în discuție într-o manieră mult mai accentuată modelul regal biblic. Acest fenomen nu a fost caracteristic doar celor mai puternice cnezate (precum cel al Moscovei), ci a fost răspândit în întreg spațiul rus. Spre exemplu, în 1453, anul cuceririi Constantinopolului de către otomani, cnezul Tverului este numit „alt Moise” și „noul Iacob” în *Elogiu piosului Mare Cneaz Boris Aleksandrovici de către umilul călugăr Foma*, iar Tverul este prezentat ca noul centru al lumii².

Utilizarea acestui tip de comparații devine tot mai vizibilă pe măsură ce puterea politică a cnezatului Moscovei crește, mai ales legat de imaginea lui Ivan al III-lea sau a lui Ivan cel Groaznic. Fundamentarea puterii cnezatului și a cnezului merg în paralel: cnezul devine întruchiparea lui David, a lui Solomon sau a altor conducători iudei, iar cnezatul este noul Israel. Observăm o schimbare a rolului pe care îl au aceste comparații; dacă în *Cronica lui Nestor* prima introducerea elementelor creștine în modelul narativ, în secolele al XV-lea – al XVI-lea comparațiile sunt făcute deja cu scopul precis de a conferi autoritate cnezului și de a justifica importanța politică a sa și a cnezatului.

Modelul regal iudaic este bine reprezentat în perioada lui Ivan al III-lea. Deja se realizează o desprindere tot mai puternică de vechile modelele monarhice, împăratul creștin și hanul tătar, iar egalitatea, dacă nu chiar superioritatea cnezului Moscovei față de cei doi este evidențiată prin comparațiile biblice. Faptul că aceștia și-au pierdut din statut sau chiar au dispărut nu este altceva decât o dovadă că Moscova, încă puternică, este adevăratul stat binecuvântat de

¹ Una dintre cele mai utilizate metode de exegeză biblică se bazează pe alegorii și prefigurări între *Vechiul și Noul Testament*. Metoda își are originea în tradiția exegetică alexandrină, iar legitimarea creștină era dată de utilizarea sa de către Apostolul Pavel în *Epistola către Galateni*, 4:22-23, unde îi interpretează pe cei doi fii ai lui Avraam ca o alegorie a celor două Testamente. Dezvoltarea interpretării alegorice în mediul alexandrin a fost favorizată de influențele eleniste neoplatonice și a fost folosită ca argument împotriva gnosticilor, care opuneau Demiurgul, Iahve al *Vechiului Testament*, adevăratului Dumnezeu al *Noului Testament*. (John Meyendorff, *Teologia bizantină*, București, Editura Nemira, 2011, pp. 36-37.)

² Alar Laats, *The Concept of Third Rome and its Political Implications*, ENDC Proceedings 12/2009, <http://www.ksk.edu.ee/en/research/encd-proceedings-nr-12/>, consultat 28.04.2015, p. 102.

Dumnezeu. Rolul cneazului moscovit este cel de apărător al credinței: „Marele cneaz Ivan Vasilievici a plecat cu o forță (armată) asupra Novgorodului cel Mare, din cauza greșelilor acestora și din cauza căderii în catolicism”¹.

Față de lumea creștină, Ivan al III-lea este conducătorul numit de Dumnezeu, apărător al „dreptei credințe”, fie că oponenții sunt catolici, deci eretici, fie că e reprezentant al singurului stat ortodox de dinainte de Apocalipsă. În contextul așteptărilor apocaliptice ale anului 1492 (la împlinirea a 7000 de ani de la Facere, conform calendarului bisericesc), mitropolitul Zosima scrie o prefață la calendar, spre anunțarea evenimentului așteptat. Îi amintește pe Constantin, primul împărat creștin, pe Vladimir cel Mare și apoi ajunge la Ivan al III-lea „piosul și iubitorul de Hristos Mare cneaz Ivan Vasilievici, suveran și autocrator al întregii Rusii, noul țar Constantin al noului oraș al lui Constantin – Moscova”². În apropierea iminentă a sfârșitului lumii și pus în aceeași enumerare cu importanți conducători creștini, Constantin și Vladimir, Ivan al III-lea este ales de Dumnezeu să conducă poporul ortodox la sfârșitul veacurilor³.

Comparațiile biblice sunt din nou utilizate în contextul cuceririi Novgorodului. Din necesitatea explicării la nivel ideologic a motivului pentru care s-a pornit un război între formațiuni statale de aceeași credință, cronicarii moscoviți apelează la modelul biblic al Israelului și al dușmanilor săi. Cei din Novgorod sunt portretizați ca eretici și sunt asemănați israeliților în momentul închinării la vițelul de aur⁴. Cneazul moscovit este noul Moise venit să-i aducă pe calea cea dreaptă, care prin cucerirea militară îi salvează de erezie:

Acei vechi israeliți nu au dat ascultare cuvintelor lui Dumnezeu și nu s-au supus poruncilor Lui, prin urmare au fost lipsiți de Pământul Făgăduinței și au fost împrăștiați în multe țări. La fel și poporul din Novgorod, înfuriați de mândria din ei, au urmat căile vechii trădări și au fost necredincioși suveranului lor, Marele cneaz, alegând să aibă un conducător Latin ca suveran...⁵

¹ „того же лѣта князь велики Иван Васильевичъ всеа Русь ходитъ на Велики Новгородъ, за ихъ неправды, за ихъ отступление къ Латынству” (*ПСРЛ*, vol. 4, *Новгородская четвёртая летопись*, partea întâi, Leningrad, 1925, p. 498).

² „Благовѣрнано и христолюбивано великого князя Ивана Василиевича, государя и самодержца всеа Руси, нового царя Константина новому граду Константину – Москвѣ”, 1492 г. *Митрополита Зосиы извѣщеніе о пасхалин на осьмую тысячу лвъъ*, în *Русская историческая библиотека*, vol. 6, Sankt-Petersburg, 1880, colana 799.

³ Michael S. Flier, *Till the End of Time: The Apocalypse in Russian Historical Experience before 1500* în *Orthodox Russia. Belief and Practice under the Tsars*, (eds. Valerie A. Kivelson, Robert H. Greene), The Pennsylvania State University Press, 2003, p. 155.

⁴ Janet Martin, *Medieval Russia*, Cambridge University Press, 2007, p. 288.

⁵ „Они же древнии Израильстии сево Господемъ речепнаво словеси не послушавше пиже створше и того ради своя обѣтовапныя земли улишенви быша, и сами разсѣяни быша по землямъ многимъ якоже снѣ Новгородстип людие, гордостю в себе разсвѣрѣпивше да тѣми

Emblematică pentru schimbarea de paradigmă în ceea ce privește imaginea suveranității este *Epistola de la râul Ugra*, scrisă de arhiepiscopul Vassian al Rostovului, duhovnicul lui Ivan al III-lea. Contextul în care este scris acest text este al apropierei unei lupte decisive între ruși și tătarii conduși de hanul Ahmet. Nesiguranța lui Ivan în ceea ce privește lupta îl determină pe Vassian să scrie această epistolă, în care ilustrează imaginea pe care cneazul moscovit ar trebui să o aibă, să-i reamintească de responsabilitatea pe care o are față de lumea creștină și de a demonstra „uzurparea” puterii politice de către hanul mongol, în defavoarea adevăratului conducător creștin¹. Pentru a-și întări concepția, Vassian utilizează un cadrul analogic al cărții *Ieșirea*: rușii îi întrușipează pe israeliți, Ivan este noul Moise, iar hanul este faraonul: „dacă noi astfel ne vom căi și Domnul cel milostiv ne va ierta și nu ne va elibera doar, ci ne va și salva, așa cum odinioară (i-a eliberat și i-a salvat) pe israeliți de cruntul și trufașul faraon, - pe noi, noul Israel, popor creștin, de acest nou faraon, păgânul Ahmet, fiul lui Ismail...”².

În ceea ce privește luptele și războaiele duse de ruși, se repetă modelul identificării cu luptele israeliților, dușmanii fiind asimilați dușmanilor lui Israel. Hanul Ahmet este modalitatea prin care Dumnezeu vrea să-i pedepsească pe moscoviți pentru păcatele lor, dar, pentru că hanul nu este conducător binecuvântat de Dumnezeu, este de datoria lui Ivan acum să apere poporul și credința ortodoxă. Utilizarea modelului *Vechiului Testament* are aici și rolul de a găsi un tipar care să poată fi opus puterii hanului, deja model al autorității supreme pe care rușii trebuie să îl depășească. Nici împăratul bizantin nu mai poate fi utilizat ca model al regalității, deoarece puterea lui scăzuse dramatic, iar Vassian accentuează momente ale istoriei Rusiei kievene în care conducători precum Igor, Sviatoslav și chiar Vladimir luau tribut de la bizantini: „Urmează exemplul strămoșilor tăi de dinaintea celui din urmă, Mari cneji, care nu doar că au apărat pământul rus de păgâni, ci au și supus alte țări, mă gândesc la Igor și Sviatoslav și Vladimir, care luau tribut de la țării greci, și Vladimir Monomahul...”³

опасными старою сип измѣною лжуще своему государю великому князю, да сами взыскаша собѣ Латыпского держателя государемъ. (*Новгородская четвертая летопись, op. cit.*, p. 502).

¹ Charles J. Halperin, *The Tatar Yoke. The Image of the Mongols in Medieval Russia*, corrected edition, Bloomington, Slavica Publishers, 2009, p. 177.

² „Если мы так покаемся, то так же помилует нас милосердный Господь, и не только освободит и избавит нас, как некогда израильтян от лютого и гордого фараона, — нас, Нового Израиля, христианских людей от этого нового фараона, поганого измаилова сына Ахмета...” (Vassian al Rostovului, *Послание на Угру*, <http://www.portal-slovo.ru/history/35624.php> consultat 7.05.2015).

³ „Последуй примеру прежде бывших прародителей твоих, великих князей, которые не только обороняли Русскую землю от поганых, но и иные страны подчиняли; я имею в виду Игора, и Святослава, и Владимира, которые с греческих царей дань брали, а также Владимира Мономаха” (*Idem*).

Astfel, principalul cadru posibil de legitimare devine cel biblic. Lui Ivan trebuie să i se reamintească faptul că el este „țarul” ortodox, iar hanul tătar nu a făcut altceva decât să uzurpe acest titlu care nu i-a aparținut cu adevărat¹.

Practica paralelor biblice nu se limita doar la anumiți conducători, ea era frecvent utilizată în cronici cu referire la diverse momente istorice: în *Cronica lui Nikon*, Dmitri Donskoi este asemănat lui David, iar hanul tătar – plăgilor Egiptului². În *Stepennaia kniga*, în contextul cuceririi Kazanului, Ivan cel Groaznic este comparat cu Moise: „la fel și acest nou Moise în timpul luptei cu păgânii tătari...”³

În cazul lui Ivan cel Groaznic, adoptarea titlului de „țar” în locul celui de „Mare Cneaz” duce la o mai mare necesitate de legitimare politico-religioasă. Un prim pas este făcut de mitropolitul Macarie în timpul ceremoniei de încoronare a tânărului țar, când la momentul ungerii cu mir sfințit îl aseamănă pe Ivan lui David și pe sine lui Saul: așa cum Dumnezeu l-a ales rege pe David prin Saul, Ivan devenea țar prin intermedierea mitropolitului. Ivan devine unsul Domnului, după model biblic⁴. Totuși, Macarie are în vedere și ideologia bizantină asupra monarhiei, amintindu-i țarului cu adevăratul stăpân al Rusiei este Hristos, de la care Ivan și-a primit puterea⁵.

Un important model regal iudaic va fi reprezentat în pictura Palatului de Aur, *Zolotaia Palata*, (dăruit în secolul al XVIII-lea), unde sunt portretizate momente ale domniei lui Iosua Navi, cel care i-a urmat lui Moise la conducerea israeliților și a reușit să cucerească mare parte din Canaan. Scenele din istoria lui Iosua erau legate de bătăliile și victoriile acestuia și erau urmate de scene din istoria Rusiei kievene, precum convertirea la creștinism sau primirea regaliilor bizantine de către Vladimir Monomahul. Imaginea lui Iosua devine reprezentativă, deoarece el întruchipa atât un ideal militar, cât și voința divină⁶. Simbolismul acestor picturi devenea mai mult o analogie a reușitelor militare ale lui Ivan, decât o trimitere religioasă la imaginarul biblic. Plasarea țarului în linia regilor biblici nu urmează tiparele clasice ale reprezentării disponibilității sale față de învățăturile religioase, ci se axează pe asemănările mundane, în termeni de reușite militare și politice.

¹ Halperin, *op. cit.*, pp. 177-178.

² Rowland, *op. cit.*, p. 604.

³ „Тако и сей новый Моисей во время брани на поганыхъ Татарь...” (*ПСРЛ*, vol. 21, *Книга Степенная царского родословия*, Sankt-Petersburg, 1913, pp. 646-645).

⁴ David B. Millar, *The Coronation of Ivan IV of Moscow*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas”, Neue Folge, Bd. 15, 4/1967, p. 562.

⁵ Olga Novikova, *Le couronnement d'Ivan IV. La conception de l'empire à l'Est de l'Europe*, „Cahiers du monde russe”, vol. 46, 1-2/2005, p. 224.

⁶ Rowland, *op. cit.*, p. 607.

Utilizarea *Vechiului Testament* în legitimarea puterii țarului nu se limitează la simple comparații cu regii iudei. *Cartea lui Daniel*, alături de *Apocalipsa Sfântului Ioan*, devin sursă de inspirație pentru a delimita contextul mesianic al Moscovei. În cazul *Apocalipsei*, o primă utilizare este realizată în faimoasa scrisoare a lui Filotei din Pskov către Vasile al III-lea și Ivan al IV-lea. El interpretează versetul 12:6 „Și femeia a fugit în pustie, într-un loc pregătit de Dumnezeu, ca să fie hrănită acolo, o mie două sute și șaiszeci de zile”, ca o metaforă a transferului puterii, în primul rând religioase (femeia interpretată ca fiind Biserica), către Moscova, locul special pregătit de Dumnezeu cu acest scop¹. Această concepție este consolidată și prin apelul la profeția din *Cartea lui Daniel*, capitolul 2, unde Daniel explică visul avut de Nabucodonosor, regele Babilonului, cu privire la cele patru regate ale lumii. Primul regat este cel babilonian, dar cel de-al patrulea va fi un regat veșnic²:

Și o a patra împărăție, tare ca fierul și, după cum fierul sfărâmă și sfărâmă totul, așa și ea va sfărâma și va rupe totul, ca fierul care face totul bucăți. [...] Dar în vremea acestor împărați, Dumnezeu cerurilor va ridica o împărăție care nu va fi nimicită niciodată și care nu va trece sub stăpânirea unui alt popor; Ea va sfărâma și va nimici toate acele împărății și Ea însăși va dăinui în veșnic³.

Cel de-al patrulea regat, cel veșnic, este cel al Moscovei, după Roma, Constantinopol și Babilon, acesta din urma nefiind un regat creștin.

Cartea lui Daniel va oferi și contextul unui ritual adoptat la curtea Moscovei, cel al „cuptorului încins”, o comemorare a salvării celor trei iudei aruncați într-un cuptor din ordinul regelui babilonian Nabucodonosor, pentru că refuzaseră să se închine zeului păgân. Ritualul avea o origine bizantină și fusese introdus la curtea Moscovei cel mai probabil din Novgorod, de către mitropolitul Macarie. Trei tineri intrau într-o incintă de lemn și cântau ode, iar o icoană a îngerului care îi salvase era coborâtă în „cuptor”. O inovație moscovită a ritualului prevedea și apariția caldeenilor, sfătuitoarii cei răi ai regelui Nabucodonosor, dar acesta din urmă nu era reprezentat în mod oficial în cadrul ritualului. Dar, deoarece ritualul avea loc în prezența țarului, Giorgio di Mauro avansează ipoteza că însuși țarul îl reprezenta pe regele babilonian. Principalul argument este legat tot de profeția celor patru regate, astfel se face o paralelă între regele primului regat și țarul celui de-al patrulea. Nabucodonosor este prezentat în momentul realizării greșelii de a venera

¹ Nikolay Andreyev, *Filofey and His Epistle to Ivan Vasil'yevich*, „The Slavonic and East European Review”, vol. 38, 90/1959, p. 10.

² Andreas E. Buss, *Russian Orthodox Tradition and Modernity*, Leiden, Brill, 2003, pp. 113-114.

³ *Daniel* 2:40, 44.

zei păgâni și de recunoașterii a puterii spirituale a Dumnezeului iudeilor. Astfel, el devine un proto-împărat creștin, cu care actualul țar creștin putea fi comparat¹.

Concluzii

Pe măsură ce autoritatea cnezatului Moscovei sporește, prestigiul și imaginea cnezului, mai apoi ale țarului, devin sinonime cu autoritatea statului și curții sale. Iar, într-o primă fază, imaginea și prestigiul cnezului se bazează mai ales pe victoriile sale militare. Interacțiunea dintre monarh și boierime era mai mult bazată pe legături personale (familie – ereditate și căsătorii, loialitate personală mai importantă decât obligația legală) decât reglementată de instituții reprezentative legale², astfel că o legitimare strict ideologică, precum în cazul monarhiilor occidentale, nu ar fi putut avea forța necesară realităților statului rus. Monarhul rus nu poate pretinde puteri taumaturge, precum cel francez, și nici nu poate dezvolta ideologii complexe ale corpului politic, pornind de la dreptul roman, precum în cazul monarhului englez. Monarhul rus devine exponentul unei ideologii mult mai concrete și mai ușor de asimilat rolului pe care îl are, aceea a modelului regalității veterotestamentare. Astfel, momentele concrete din timpul domniei fiecărui cneaz își găsesc corespondentul în textele *Vechiului Testament*, reiau tema poporului apărat de Dumnezeu în fața păgânilor, conducătorul devine unsul Domnului. Această simbolistică este reflectată în acțiuni precum pictarea imaginilor din Palatul de Aur și ilustrează cel mai bine perspectiva militară, concretă pe care Moscova o are asupra modelului pe care îl preia, exemplificând alături de victorii ale strămoșilor victoriile lui Israel obținute prin Iosua Navi, în detrimentul unor imagini mult mai puternice din punct de vedere religios, precum cele ale lui David sau Solomon.

Introduse inițial ca o caracteristică a stilului narativ al cronicilor elaborate în spațiu ecleziastic, comparațiile cu momente ale *Vechiului Testament* devin o reală sursă de legitimare abia în contextul eliberării de suveranitatea mongolă. Împăratul bizantin nu poate fi luat în calcul ca model real al suveranului din cauza victoriilor cnejilor kieveeni împotriva Bizanțului. Hanul tătar este modelul care trebuie înfrânt. Astfel, principala soluție pare a fi dezvoltarea imaginii „noului Israel” condus de un nou uns al Domnului, precum regii biblici. Acest arhetip monarhic oferă atât legitimare pe plan religios, cât și pe plan militar. Concretețea

¹ Giorgio G. DiMauro, *The Church and the Cult of the Imperial Humility: Icons and Enactment of the Muscovite Furnance Ritual*, „Harvard Ukrainian Studies”, vol. 28, 1-4/2006, pp. 415-420.

² Nancy Shields Kollmann, *Kinship and Politics: The Making of the Muscovite Political System, 1345-1547*, Stanford California, Stanford University Press, 1987, p. 4.

imaginilor oferite ajută identificarea cu cneazul/țarul și, ulterior, devine și punct de plecare pentru dezvoltări ideologice mai complexe, precum cele pornite de la profețiile lui David sau a călugărului Filotei din Pskov.

Bibliografie

- Biblia* <http://www.bibliaortodoxa.ro/>
Полное собрание русских летописей (ПСРЛ), vol. 4, *Новгородская четвёртая летопись*, partea întâi, Leningrad, 1925
Полное собрание русских летописей (ПСРЛ), vol. 21, *Книга Степенная царского родословия*, Sankt-Petersburg, 1913
Русская историческая библиотека, vol. 6, Sankt-Petersburg, 1880
- Andreyev, Nikolay, *Filofey and His Epistle to Ivan Vasil'yevich*, „The Slavonic and East European Review”, vol. 38, 90/1959, pp. 1-31
Buss, Andreas E., *Russian Orthodox Tradition and Modernity*, Leiden, Brill, 2003
Cherniavsky, Michael, *Khan or Basileus: An Aspect of Russian Mediaeval Political Theory*, „Journal of the History of Ideas”, vol. 20, 4/1959, pp. 459-476
DiMauro, Giorgio G., *The Church and the Cult of the Imperial Humility: Icons and Enactment of the Muscovite Furnance Ritual*, „Harvard Ukrainian Studies”, vol. 28, 1-4/2006, pp. 415-428
Flier, Michael S., *Till the End of Time: The Apocalypse in Russian Historical Experience before 1500 in Orthodox Russia. Belief and Practice under the Tsars*, (eds. Valerie A. Kivelson, Robert H. Greene), The Pennsylvania State University Press, 2003, pp. 127-158
LeGoff, Jacques, *La civilization de l'Occident médiéval*, Paris, Flammarion, 2008
Halperin, Charles J., *The Tatar Yoke. The Image of the Mongols in Medieval Russia*, corrected edition, Bloomington, Slavica Publishers, 2009
Митрополит Иларион, *Слово о законе и благодати*, <http://lib.pushkinskiydom.ru/Default.aspx?tabid=4868>
Laats, Alar, *The Concept of Third Rome and its Political Implications*, ENDC Proceedings 12/2009, <http://www.ksk.edu.ee/en/research/encd-proceedings-nr-12/>, pp. 98-113
Martin, Janet, *Medieval Russia*, Cambridge, Cambridge University Press, 2007
Meyendorff, John, *Teologia bizantină*, București, Nemira, 2011
Millar, David B., *The Coronation of Ivan IV of Moscow*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas”, Neue Folge, Bd. 15, 4/1967, pp. 559-574
Nestor, *Повесть временных лет*, trad. D.S. Lihaciov, Sankt-Petersburg, Nauka, 1996
Novikova, Olga, *Le couronnement d'Ivan IV. La conception de l'empire à l'Est de l'Europe*, „Cahiers du monde russe” vol. 46, 1-2/2005, pp. 219-231
Rowland, Daniel B., *Moscow – The Third Rome or the New Israel?*, „Russian Review”, vol. 55, 4/1996, pp. 591-614
Shields Kollmann, Nancy, *Kinship and Politics: The Making of the Muscovite Political System, 1345-1547*, Stanford California, Stanford University Press, 1987
Vassian al Rostovului, *Послание на Узру*, <http://www.portal-slovo.ru/history/35624.php>